

Τ Ε Υ Χ Ο Σ Π Ρ Ω Τ Ο
2 0 1 7 / 1

Κ Ω Σ Τ Α Σ Σ Τ Ε Ρ Γ Ι Ο Π Ο Υ Λ Ο Σ

Πώς παράγεται η υπεραξία;
Επιστημονικό αντικείμενο και μέθοδος στο
Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ

Θ Α Ν Α Σ Η Σ Μ Α Ν Ι Α Τ Η Σ

Για τις κρίσεις και την κρίση της ελληνικής οικονομίας:
Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους

Ε Λ Ε Ν Η Β Λ Α Χ Ο Υ

Η Βιομηχανία της Νοητικής Ενδυνάμωσης

REINHARD JUNG

Ταξικοί αγώνες και η πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων

Γ Ι Ω Ρ Γ Ο Σ Μ Α Ν Ι Α Τ Η Σ

Φιλοσοφικές και ιστορικές προϋποθέσεις
του καλλιτεχνικού ρεαλισμού

ANWAR SHAIKH

Η πρώτη μεγάλη ύφεση του 21ου αιώνα

Ν Ι Κ Ο Σ Φ Ω Λ Ι Ν Α Σ

Εφαρμόζοντας το Ιδεατό
Βιβλιοκρισία στην ελληνική έκδοση της
Διαλεκτικής του Ιδεατού του Έβαλντ Ιλιένκοφ

Ρ

Ι

Μ

Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Τιμή €9

Κ Ρ Ι Σ Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ
Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

KRISI
Biannual Scientific Review

Συντακτική επιτροπή
Θοδωρής Δημητράκος
Γιάννης Κοζάτσας
Κώστας Πασσάς

Επιστημονικοί συνεργάτες
Άρης Αραγεώργης, Ελένη Βλάχου, Reinhard Jung, Δημήτρης Καλτσώνης, Έλενα Μαμουλάκη, Γιώργος Μανιάτης, Ευγένιος Μαθιόπουλος, Σταύρος Μαυρουδέας, Παντελής Μπάγκος, Αριστείδης Μπαλτάς, Ευγενία Μυλωνάκη, Θανάσης Πάνος, Νίκος Παπαδάτος, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Σταύρος Σταυρίδης, Κώστας Στεργιόπουλος, Γιώργος Φαράκλας, Μαρία Χολέβα, Αλέξανδρος Χρύσης, Στάθης Ψύλλος.

Επικοινωνία
www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας
Γερασimos Χολεβας

Σχεδίαση-στοιχειοθέτηση τεύχους
Βασίλης Παπαγεωργίου

Σχεδίαση ιστοσελίδας
Γιάννης Σακελλαρίου

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ
Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ
Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση
Εκδόσεις Τόπος
Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, Τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 1 – 2017/1

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Της σύνταξης	5
--------------------	---

Άρθρα

Πώς παράγεται η υπεραξία; Επιστημονικό αντικείμενο και μέθοδος στο Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ	9
Κώστας Στεργιόπουλος	

Για τις κρίσεις και την κρίση της ελληνικής οικονομίας: Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους	39
Θανάσης Μανιάτης	

Η Βιομηχανία της Νοητικής Ενδυνάμωσης	66
Ελένη Βλάχου	

Ταξικοί αγώνες και η πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων	78
Reinhard Jung	

Φιλοσοφικές και ιστορικές προϋποθέσεις του καλλιτεχνικού ρεαλισμού	127
Γιώργος Μανιάτης	

Μετάφραση άρθρου

Η πρώτη μεγάλη ύφεση του 21^{ου} αιώνα	156
Anwar Shaikh	

Βιβλιοκρισία

Εφαρμόζοντας το Ιδεατό Βιβλιοκρισία στην ελληνική έκδοση της Διαλεκτικής του Ιδεατού του Έβαντ Ιλιένκοφ	178
Νίκος Φωλίνας	

Η πρώτη μεγάλη ύφεση του 21^{ου} αιώνα

Anwar Shaikh

Η γενική οικονομική κρίση, η οποία εξαπολύθηκε σε όλον τον κόσμο το 2008, είναι μια Μεγάλη Ύφεση. Μπορεί να πυροδοτήθηκε από την χρηματιστική κρίση στις ΗΠΑ, αλλά η αιτία της δεν βρίσκεται εκεί. Αυτή η κρίση αποτελεί μια απόλυτα κανονική φάση μιας μακροχρόνιας, επαναλαμβανόμενης τάσης στην καπιταλιστική συσσώρευση. Μιας τάσης όπου μακρές περιόδους ανάπτυξης εν τέλει δίνουν τη θέση τους σε μακρές περιόδους στασιμότητας και συρρίκνωσης της οικονομικής δραστηριότητας. Όταν αυτή η μετάβαση λαμβάνει χώρα, η υγεία της οικονομίας αλλάζει από καλή σε κακή. Όταν η υγεία της οικονομίας βρίσκεται σε κακή κατάσταση, ένα μεμονωμένο σοκ μπορεί να πυροδοτήσει την έναρξη της κρίσης, όπως για παράδειγμα η κατάρρευση της αγοράς των ενυπόθηκων χαμηλής εξασφάλισης (subprime) στεγαστικών δανείων πυροδότησε την κρίση το 2007 ή όπως αντίστοιχα σοκ πυροδότησαν τις κρίσεις τις δεκαετίες του 1820, 1870, 1930 και 1970¹. Στο δίκαια διάσημο βιβλίο του «Το Μεγάλο Κραχ του 1929» ο Τζόν Κένεθ Γκάλμπρειθ σημειώνει ότι ενώ η Μεγάλη Ύφεση της δεκαετίας του 1930 ήρθε ύστερα από μια περίοδο εντονότατης χρηματιστικής κερδοσκοπίας, το πραγματικό αίτιο της κρίσης θα έπρεπε να αναζητηθεί στην θεμελιωδώς κακή και εύθραυστη κατάσταση της οικονομίας το 1929. Κατάσταση που στην πραγματικότητα επέτρεψε σε μια κατάρρευση του χρηματιστηρίου να πυροδοτήσει μια οικονομική κατάρρευση². Όπως τότε, έτσι και τώρα³. Όποιοι επιλέγουν να κατανοούν κάθε τέτοιο επεισόδιο ως ένα μεμονωμένο περιστατικό, ως την τυχαία εμφάνιση ενός «μαύρου κύκνου» σε ένα κατά τα άλλα άσπιλο κοπάδι⁴, ξεχνούν τις δυναμικές της ιστορίας, την οποία επιδιώκουν να εξηγήσουν. Και στην πορεία, βολικά γι' αυτούς, ξεχνούν και ότι εί-

1 Η Κρίση του 1825 θεωρείται ως η πρώτη πραγματική βιομηχανική κρίση. Η Κρίση του 1847 ήταν τόσο ισχυρή που οδήγησε σε επαναστάσεις σε όλη την Ευρώπη (Maurice Flamant & Jeanne Singer-Kerel 1970. *Modern Economic Crises*, London: Barrie & Jenkins: 16-23). Η έννοια «Η Μεγάλη Ύφεση του 1873-1893» προέρχεται από το έργο των Forrest Capie και Geoffrey Wood 1997. *Η Μεγάλη Ύφεση του 1873-1896*, στο: D. Glasner and T. F. Cooley (επιμ.), *Business Cycles and Depressions: An Encyclopedia*, New York: Garland Publishing. Η Μεγάλη Ύφεση του 1929-1939 είναι πολύ γνωστή. Ο χρονικός προσδιορισμός της Μεγάλης Κρίσης Στασιμοληθωρισμού του 1967-1982 είναι από το έργο του Shaikh, 'The Falling Rate of Profit and the Economic Crisis in the U.S.', στο: R. Cherry et al. (επιμ.) 1987. *The Imperiled Economy*, New York: Union for Radical Political Economy. Τόσο το όνομα όσο και τα χρονικά όρια της παγκόσμιας κρίσης που ξέσπασε το 2008 δεν έχουν ακόμα συμφωνηθεί.

2 John Kenneth Galbraith 1955. *The Great Crash 1929*, Boston: Houghton Mifflin: κεφ. I-II, και σελ. 182, 192. Ο Galbraith ταλαντευόταν για την πιθανότητα επανάληψης της Μεγάλης Ύφεσης. Ως ιστορικός, γνώριζε ιδιαίτερα καλά ότι χρηματοπιστωτικοί «κύκλοι ευφορίας και πανικού ... αντιστοιχούν περίπου με τον χρόνο που χρειάζεται στον κόσμο για να ξεχάσει την προηγούμενη καταστροφή». John Kenneth Galbraith 1975. *Money: Whence It Came, Where It Went*, Boston: Houghton Mifflin: 1975: 21. Σημειωτέον πως αυτοί οι κύκλοι είναι «προϊόν της ελεύθερης επιλογής και απόφασης εκατοντάδων χιλιάδων ατόμων», που παρά τις ελπίδες για τις ανοσοποιητικές επιπτώσεις που δημιουργεί η μνήμη της προηγούμενης καταστροφής «οι πιθανότερες για επανάληψη του κερδοσκοπικού οργίου είναι μάλλον καλές», έτσι που «κατά τη διάρκεια της επόμενης άθλησης μια εκ νέου ανακάλυψη κάποιας βιρτουόζας ικανότητας του συστήματος της ελεύθερης αγοράς θα ξαναγίνει τσιτάτο», «με τους πρώτους που θα αποδεχθούν αυτές τις εκλογικεύσεις να είναι κάποιοι από αυτούς που είναι υπεύθυνοι για...» Galbraith 1929, *The Great Crash*: 4-5, 171, 195-96. Παρόλα αυτά, ως διαμορφωτής πολιτικής συνέχιζε να ελπίζει ότι κανένα από αυτά τα γεγονότα δεν θα συνέβαινε.

3 Floyd Norris, 'Securitization Went Awry Once Before', *New York Times*, 29 January 2010.

4 David Smith, 'When Catastrophe Strikes Blame a Black Swan', *The Sunday Times*, 6 May 2007.

ναι η ίδια η λογική του κέρδους που μας καταδικάζει να επαναλαμβάνουμε την ιστορία.

Η καπιταλιστική συσσώρευση είναι μια τυρβώδης και δυναμική διαδικασία. Ενέχει ισχυρούς ρυθμούς, οι οποίοι διαμεσολαβούνται από συγκυριακούς παράγοντες, αλλά και συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα. Συνεπώς, η ιστορική ανάλυση της διαδικασίας της καπιταλιστικής συσσώρευσης πρέπει να διακρίνει ανάμεσα στις βαθύτερες τάσεις και τις συγκεκριμένες ιστορικές τους εκφράσεις. Οι οικονομικοί κύκλοι αποτελούν τα πλέον διακριτά στοιχεία των δυναμικών του καπιταλισμού. Ένας γρήγορος κύκλος (3-5 έτη, αποθέματα εμπορευμάτων) αποτελεί αποτέλεσμα των διαρκών ταλαντώσεων της συναθροιστικής προσφοράς και συναθροιστικής ζήτησης. Ένας μέσος κύκλος (7-10 έτη, απόθεμα κεφαλαίου) έρχεται ως αποτέλεσμα αργότερων ταλαντώσεων του βαθμού αξιοποίησης του παραγωγικού δυναμικού και της συναθροιστικής προσφοράς⁵. Βαθύτερα, όμως, διακρίνουμε έναν πολύ αργότερο ρυθμό, ο οποίος ορίζεται από εναλλασσόμενες περιόδους επιταχυνόμενης και επιβραδυνόμενης συσσώρευσης. Οι διάφοροι επιχειρηματικοί κύκλοι αρθρώνονται γύρω από αυτά τα βασικά κύματα⁶. Η ιστορία στον καπιταλισμό διαρκώς διαμορφώνεται επί ενός κινούμενου υποβάθρου.

Ύστερα από τη Μεγάλη Ύφεση της δεκαετίας του 1930 ήρθε ο Μεγάλος Στασιμοπληθωρισμός της δεκαετίας του 1970. Σε αυτήν την περίπτωση η κρίση μασκαρεύτηκε κάτω από έναν αχαλίνωτο πληθωρισμό. Παρόλα αυτά, ο πληθωρισμός δεν απέτρεψε σοβαρότατες απώλειες σε θέσεις εργασίας, μια σημαντική μείωση στην πραγματική αξία των δεικτών του χρηματιστηρίου, και γενικευμένες χρεοκοπίες επιχειρήσεων και τραπεζών. Κατά την περίοδο αυτή υπήρχε έντονη ανησυχία ότι το οικονομικό και χρηματιστικό σύστημα θα καταρρεύσει συνολικά.⁷ Για την παρούσα ανάλυση επαρκεί να σημειώσουμε ότι σε χώρες όπως οι ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο (ΗΒ), η κρίση οδήγησε σε υψηλή ανεργία, σε επίθεση εναντίον των συνδικάτων και των δομών υποστήριξης της εργασίας και των φτωχών ανθρώπων, καθώς και σε υψηλό πληθωρισμό, ο οποίος γρήγορα απομείωνε τόσο τους πραγματικούς μισθούς, όσο και τις πραγματικές αξίες των εισηγμένων στο χρηματιστήριο επιχειρήσεων. Άλλες χώρες, όπως η Ιαπωνία, επέλεξαν να αποφύγουν την υψηλή ανεργία και να προχωρήσουν σε αποπληθωρισμό των αξιών, επιλογή που μπορεί να απέφυγε τα βάθη της κρίσης στα οποία έφτασαν οι ΗΠΑ και το ΗΒ, αλλά οδήγησε σε παράταση του χρόνου της κρίσης.

Παρά αυτές τις διαφορές, μια νέα περίοδος άνθησης της οικονομίας ξεκίνησε κατά την δεκαετία του 1980 σε όλες τις κύριες καπιταλιστικές χώρες, άνθηση που πυροδοτήθηκε από μια απότομη μείωση των επιτοκίων, η οποία οδήγησε σε σημαντική άνοδο της καθαρής επιστροφής επί του επενδυμένου κεφαλαίου. Με άλλα λόγια, αύξησε την καθαρή διαφορά ανάμεσα στο ποσοστό κέρδους και το επιτόκιο δανεισμού. Η μείωση των επιτοκίων λειτούργησε και ως λιπαντικό της διάχυσης του κεφαλαίου σε όλη την υφήλιο, οδήγησε σε μια γιγάντωση του χρέους των καταναλωτών, και άνοιξε το δρόμο για γιγαντιαίες φούσκες στις αγορές

5 Shaikh, 'The Falling Rate of Profit'. J.J. van Duijn 1983. *The Long Wave in Economic Life*, London: Allen and Unwin: κεφ. 1-2.

6 E. Mandel 1975. *Late Capitalism*, London: New Left Books: 126-27.

7 Shaikh, 'The Falling Rate of Profit': 123.

ακινήτων και στο χρηματιστικό σύστημα. Η απορρύθμιση των χρηματιστικών υπηρεσιών σε πολλές χώρες αποτέλεσε επίδικο των ίδιων των χρηματιστικών επιχειρήσεων, προσπάθεια η οποία, με εξαίρεση λίγες χώρες, όπως τον Καναδά, πέτυχε. Την ίδια στιγμή, σε χώρες όπως οι ΗΠΑ και το ΗΒ, παρατηρήθηκε μια άνευ προηγουμένου άνοδος του βαθμού εκμετάλλευσης, γεγονός που φαίνεται ξεκάθαρα από την καθυστέρηση των πραγματικών μισθών έναντι της παραγωγικότητας της εργασίας. Όπως πάντα, το αποτέλεσμα ήταν μια μεγάλη ώθηση προς τα πάνω για το ποσοστό κέρδους. Η τυπική παράπλευρη απώλεια μιας τέτοιας επιβράδυνσης των μισθών θα έπρεπε να είναι η στασιμότητα της πραγματικής δαπάνης για κατανάλωση. Αντίθετα όμως, με δεδομένη την πτώση των επιτοκίων και την ευκολία πρόσβασης στον δανεισμό, η καταναλωτική και οι άλλες δαπάνες συνέχισαν να αυξάνονται, επιπλέοντας σε μια αυξανόμενη πλημμυρίδα χρέους. Όλα τα όρια φαίνονταν να έχουν εξαφανιστεί, όλοι οι νόμοι κίνησης να έχουν καταργηθεί. Έως την στιγμή που όλα κατέρρευσαν με πάταγο. Η κρίση των στεγαστικών δανείων στις ΗΠΑ ήταν μόνο ο άμεσος πυροκροτητής. Το ενδότερο πρόβλημα ήταν ότι η μείωση των επιτοκίων και η άνοδος του χρέους που λειτούργησαν ως καύσιμο της ανόδου είχαν πλέον φτάσει στα όριά τους.

Η παρούσα κρίση συνεχίζει να ξετυλίγεται. Κολοσσιαία ποσά χρήματος έχουν δημιουργηθεί σε όλες τις κύριες ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες και έχουν διοχετευθεί προς τον επιχειρηματικό τομέα με στόχο να τον κρατήσουν στην επιφάνεια. Αλλά το χρήμα αυτό έχει σε μεγάλο βαθμό απομονωθεί εκεί. Οι τράπεζες δεν έχουν καμία διάθεση να δανείσουν σε ένα τόσο αβέβαιο περιβάλλον, στο οποίο μπορεί να μην καταφέρουν να ανακτήσουν πίσω τα χρήματά τους με ένα επαρκές κέρδος. Επιχειρήσεις, όπως αυτή της αυτοκινητοβιομηχανίας, έχουν παρόμοια προβλήματα καθώς έχουν επιβαρυνθεί με μεγάλα αποθέματα απούλητων εμπορευμάτων, τα οποία πρέπει να ξεφορτωθούν πριν καν σκεφτούν την επέκτασή τους. Συνεπώς, η μεγάλη μάζα των πολιτών δεν έχει λάβει καμία υποστήριξη από αυτά τα κολοσσιαία ποσά χρήματος, και η ανεργία συνεχίζει να παραμένει υψηλή. Υπό αυτές τις συνθήκες, είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι τόσο λίγα έχουν γίνει για να αυξηθεί η απασχόληση μέσω θέσεων εργασίας που δημιουργεί άμεσα ή έμμεσα ο δημόσιος τομέας, όπως για παράδειγμα είχε γίνει από την κυβέρνηση Ρούσβελτ κατά τη δεκαετία του 1930.

Με τις σκέψεις αυτές επιστρέφουμε στην θεμελιακή μας ερώτηση: γιατί το καπιταλιστικό σύστημα, του οποίου οι θεσμοί, οι ρυθμίσεις, και οι πολιτικές δομές, έχουν αλλάξει τόσο δραστικά κατά τη διάρκεια της εξέλιξής του, εμφανίζει ακόμα τις ίδιες επαναλαμβανόμενες τάσεις. Η απάντηση βρίσκεται στο γεγονός ότι οι τάσεις αυτές είναι ριζωμένες στο κίνητρο του κέρδους, το οποίο παραμένει ο κεντρικός ρυθμιστής της επιχειρηματικής συμπεριφοράς καθ' όλη αυτήν την ιστορία. Η επιφάνεια του καπιταλισμού μεταλλάσσεται διαρκώς εξασφαλίζοντας το ότι ο πυρήνας παραμένει αμετάβλητος. Μια πλήρης εξήγηση των δυναμικών του καπιταλισμού σε θεωρητικό επίπεδο ξεπερνάει τις ανάγκες αυτού του άρθρου, παρόλα αυτά μπορούμε να διαμορφώσουμε μια επαρκή αίσθηση της λογικής του μέσα από την εξέταση της σχέσης ανάμεσα στην συσσώρευση και την κερδοφορία. Σε ό,τι ακολουθεί θα επικεντρωθώ στις ΗΠΑ, γιατί η χώρα αυτή παραμένει το κέντρο του ανεπτυγμένου καπιταλιστικού κόσμου και εκεί είναι ο τόπος στον οποίο

η κρίση αυτή ξεκίνησε. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η πραγματική βάσανος είναι παγκόσμια, πύπτουσα σε όλες τις ήδη υποφέρουσες γυναίκες, παιδιά, και ανέργους του κόσμου αυτού.

Συσσώρευση και Κερδοφορία

«Η μηχανή η οποία οδηγεί την Επιχείρηση είναι ... το Κέρδος» (Κέυνς)⁸
 «Πωλήσεις δίχως κέρδη είναι ανούσιες» (*Business Week*)⁹

Κάθε επιχείρηση γνωρίζει, υπό την απειλή της εξαφάνισής της, ότι το κέρδος είναι το *raison d'être*. Οι κλασικοί οικονομολόγοι θεωρούσαν ότι κεντρικό για την συσσώρευση αποτελεί η διαφορά ανάμεσα στο ποσοστό κέρδους (r) και το επιτόκιο (i). Η αιτία βρίσκεται στο γεγονός ότι το κέρδος αποτελεί απόδοση επί της ενεργού επένδυσης, ενώ το επιτόκιο αποτελεί απόδοση επί παθητικής επένδυσης. Ένα δοσμένο μέγεθος κεφαλαίου μπορεί να επενδυθεί στην παραγωγή ή πώληση εμπορευμάτων, στο δανεισμό χρήματος, ή στην ενεργή κερδοσκοπία. Το ποσοστό κέρδους σε κάθε μια από αυτές τις περιπτώσεις είναι η απόδοση του κεφαλαίου αυτού, περιέχοντας όλους τους κινδύνους, αβεβαιότητες και λάθη στα οποία υπόκειται μια τέτοια προσπάθεια. Όπως οι επιχειρηματίες τελικά μαθαίνουν, «υπάρχουν αυτά που είναι γνωστό ότι είναι γνωστά ... υπάρχουν αυτά που είναι γνωστό ότι είναι άγνωστα ... και υπάρχουν όμως και αυτά τα οποία είναι άγνωστο ότι είναι άγνωστα»¹⁰. Από την άλλη, το ίδιο μέγεθος κεφαλαίου θα μπορούσε με την ίδια ευκολία να έχει επενδυθεί σε έναν αποταμιευτικό λογαριασμό ή ένα ασφαλές ομόλογο κερδίζοντας τόκους ήσυχα και με σχετική ασφάλεια. Το επιτόκιο αποτελεί το ορόσημο, την ασφαλή εναλλακτική στην απόδοση μιας ενεργού επένδυσης. Ο Μαρξ θεωρεί ότι είναι αυτή η διαφορά ανάμεσα σε αυτά τα δύο ποσοστά, το ποσοστό κέρδους και το επιτόκιο ($r-i$), το οποίο ονομάζει «ποσοστό κέρδους-της-επιχείρησης», το οποίο οδηγεί την ενεργή επένδυση. Ο Κέυνς αναφέρει σχεδόν το ίδιο πράγμα. Ονομάζει το ποσοστό κέρδους ως οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου (MEC) και επικεντρώνεται στην διαφορά ανάμεσα σε αυτή και το επιτόκιο ως το υπόβαθρο για την βιωσιμότητα μιας επένδυσης. Τα νεοκλασικά και τα μετά-Κευνσιανά οικονομικά επίσης επικεντρώνουν στην διαφορά ανάμεσα στο ποσοστό κέρδους και στο επιτόκιο με έμμεσο τρόπο: το κόστος παραγωγής εξ ορισμού περιλαμβάνει ένα «κόστος ευκαιρίας», το οποίο περιλαμβάνει τον τόκο που ισοδυναμεί στο απόθεμα κεφαλαίου, έτσι ώστε το «οικονομικό κέρδος» είναι το μέγεθος του ποσοστού κέρδους-της-επιχείρησης και το αναλογούν ποσοστό κέρδους είναι απλά το ποσοστό κέρδους-της-επιχείρησης ($r-i$)¹¹.

8 John Maynard Keynes 1976. *A Treatise on Money*, New York: Harcourt, Brace and Company: 148.

9 Lewis Braham, 'The Business Week 50', *Business Week*, 23 March 2001.

10 Donald Rumsfeld, 'DoD News Briefing - Secretary Rumsfeld and Gen. Myers', United States Department of Defense, 12 February 2002, available from <http://www.defense.gov>.

11 Eckhard Hein 2004. 'Money, Credit and the Interest Rate in Marx's Economics: On the Similarities of Marx's Monetary Analysis to Post-Keynesian Analysis', *International Papers in Political Economy* 11 (2): 20-23. Karl Marx 1967. *Capital*, τόμος III, New York: International Publishers: κεφ. XXIII; Shaikh, 'The Falling Rate of Profit': 126n1.

As σκεφτούμε το ακόλουθο παράδειγμα. Υποθέτουμε ότι το ετήσιο κέρδος μιας επιχείρησης είναι \$100.000. Υποθέτουμε, επιπλέον, ότι το επιτόκιο είναι 4% και ότι το απόθεμα κεφαλαίου της επιχείρησης στην αρχή του έτους είναι \$100.000.000. Συνεπώς, το κεφάλαιο της επιχείρησης θα είχε αποδώσει \$40.000 αν είχε επενδυθεί σε ένα ασφαλές ομόλογο. Υπό την κλασική οπτική μπορούμε να διακρίνουμε δύο τμήματα στο συνολικό κέρδος-της-επιχείρησης: \$40.000 είναι το ισοδύναμο του επιτοκίου και \$60.000 είναι το κέρδος-της-επιχείρησης. Τα νεοκλασικά οικονομικά μασκαρεύουν το όλο ζήτημα θεωρώντας τον υποθετικό τόκο που θα λάμβανε η επιχείρηση ως ένα «κόστος» αντίστοιχο με τους μισθούς, τα υλικά, και τις αποσβέσεις. Σαν συνέπεια, για τα νεοκλασικά οικονομικά ο ορισμός του οικονομικού κέρδους είναι ήδη το κέρδος-της-επιχείρησης (\$60.000). Τα μετά-Κευνσιανά οικονομικά συνήθως υιοθετούν πολλές νεοκλασικές έννοιες, και η έννοια του κέρδους στα μετά-Κευνσιανά οικονομικά εμπίπτει σε αυτές τις περιπτώσεις.

Το ποσοστό κέρδους είναι ο λόγος του ετήσιου κέρδους προς το απόθεμα κεφαλαίου στην αρχή του έτους, δηλαδή $r = \$100.000 / \$1.000.000 = 0,10$. Κατ' αναλογία το ποσοστό κέρδους-της-επιχείρησης (re) είναι ο λόγος του κέρδους-της-επιχείρησης προς το απόθεμα κεφαλαίου, δηλαδή $re = \$60.000 / \$1.000.000 = 0,06$. Όπως είναι άμεσα αντιληπτό, το ποσοστό κέρδους-της-επιχείρησης ισούται με την διαφορά ανάμεσα στο ποσοστό κέρδους και το επιτόκιο: $re = r - i = 10\% - 4\% = 6\%$.

Δύο επιπλέον ζητήματα είναι σημαντικά κατά την εμπειρική διερεύνηση. Πρώτον, το κέρδος το οποίο αναφέρεται στους Εθνικούς Λογαριασμούς δεν είναι ούτε το συνολικό κέρδος (P), ούτε το κέρδος-της-επιχείρησης (PE), αλλά κάτι ενδιάμεσο. Οι Εθνικοί Λογαριασμοί ορίζουν το οικονομικό κέρδος ως πραγματικό κέρδος μείον τον πραγματικό πληρωτέο τόκο. Συνεπώς, αν μια επιχείρηση έχει *δανεισθεί* το μισό από το συνολικό της κεφάλαιο (\$500.000) θα πρέπει να πληρώσει σε τόκους \$20.000 (το 4% του συνολικού της χρέους που ανέρχεται σε \$500.000). Συνεπώς το κέρδος κατά τους Εθνικούς Λογαριασμούς ($P' = \$80.000$) ισούται με το πραγματικό κέρδος ($P = \$100.000$) μείον τον πραγματικό πληρωτέο τόκο (\$20.000). Συνεπώς για να υπολογίσουμε το πραγματικό κέρδος, χρησιμοποιώντας στοιχεία των Εθνικών Λογαριασμών, πρέπει να προσθέσουμε στο πραγματικό κέρδος τους πραγματικούς πληρωτέους τόκους. Κατ' αυτόν τον τρόπο μπορούμε στην συνέχεια να υπολογίσουμε το ποσοστό κέρδους-της-επιχείρησης με τον τρόπο που αναφέραμε προηγουμένα¹².

12 Έχω επιχειρηματολογήσει στο παρελθόν ότι το ακαθάριστο απόθεμα κεφαλαίου σε τρέχουσες τιμές είναι το σωστό μέγεθος για τη μεταβλητή κεφάλαιο (Shaikh 1999. 'Explaining the Global Economic Crisis: A Critique of Brenner', *Historical Materialism* 5: 106-7). Το μέγεθος αυτό όμως δεν υπολογίζεται πια στους περισσότερους εθνικούς λογαριασμούς καθώς η επικρατούσα αντίληψη είναι ότι τα κεφαλαιουχικά αγαθά αποσβάνονται με γεωμετρικό ρυθμό έχοντας άπειρη περίοδο ζωής. Αυτή η υπόθεση «χρησιμοποιείται ευρύτατα στις θεωρητικές αναζητήσεις της [νεοκλασικής] θεωρίας του κεφαλαίου λόγω της απλότητάς της», παρά το γεγονός ότι κάποιιοι τη θεωρούν «εμπειρικά αδύνατη να ισχύει» (Charles R. Hulten, 'The Measurement of Capital', στο: E. R. Berndt & E. Triplett (επιμ.), *Fifty Years of Economic Measurement: The Jubilee of the Conference of Research on Income and Wealth*, Chicago: University of Chicago Press: 125). Η «άπειρη ουρά» που εμπεριέχει αυτή η υπόθεση επίσης δημιουργεί πολλά προβλήματα (Michael J. Harper 1982. 'The Measurement of Productive Capital Stock, Capital Wealth, and Capital Services', BLS Working Paper No. 128, US Bureau of Labor Statistics: 10, 30). Η υπόθεση της άπειρης περιόδου ζωής κάνει αδύνατο τον υπολογισμό του ακαθάριστου αποθέματος κεφαλαίου καθώς αυτός βασίζεται στον υπολογισμό συγκεκριμένων περιόδων ζωής για τα ξεχωριστά κεφαλαιουχικά αγαθά. Σε ένα αναμενόμενο άρθρο θα δείξω πώς μπορεί να υπολογιστεί ένα μέτρο του ακαθάριστου αποθέματος

Δεύτερον, είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι όλα τα ποσοστά κέρδους θα αποδίδονται σε *πραγματικές τιμές*, δηλαδή τιμές διορθωμένες για τον πληθωρισμό, αν χρησιμοποιούμε ονομαστικές τιμές για το κέρδος στον αριθμητή και ονομαστικές τιμές για το απόθεμα κεφαλαίου στον παρονομαστή (το απόθεμα κεφαλαίου μετρημένο σε όρους της σημερινής ονομαστικής του τιμής). Κατ' αυτόν τον τρόπο τόσο ο αριθμητής, όσο και ο παρονομαστής αντανακλούν το *ίδιο* σύνολο τιμών, γεγονός που αποτελεί την ουσία ενός μέτρου σε πραγματικές τιμές¹³. Αυτό είναι εύκολα αντιληπτό στην περίπτωση του ποσοστού κέρδους (r) όπου τόσο το κέρδος, όσο και το απόθεμα κεφαλαίου αντανακλούν τρέχουσες τιμές. Ισχύει, όμως, και για το ποσοστό κέρδους-της-επιχείρησης του οποίου ο αριθμητής είναι η διαφορά του τρέχοντος κέρδους από τον τρέχοντα ισοδύναμο τόκο προς το απόθεμα κεφαλαίου στην αρχή του έτους σε τρέχουσες τιμές. Συνεπώς, το ποσοστό κέρδους-της-επιχείρησης ($r_e=r-i$) είναι ένα πραγματικό μέγεθος εφόσον μετρηθεί κατ' αυτόν τον τρόπο¹⁴. Παραπέρα εξήγηση, λεπτομέρειες και επιπλέον αποτελέσματα παρουσιάζονται στο Παράρτημα: Πηγές Δεδομένων και Μέθοδοι.

Έχοντας αυτά κατά νου προχωράμε τώρα στην ανάλυση των γεγονότων που οδήγησαν στην παρούσα κρίση. Πρώτα και κύρια θα ασχοληθούμε με τις μεταβολές του ποσοστού κέρδους.

κεφαλαίου συνδυάζοντας πληροφορίες που υπήρχαν για τη ενεργή περίοδο ζωής κεφαλαιουχικών αγαθών και των νεότευκτων κανόνων για τη συμπεριφορά των αλυσωτών δεικτών συνολικού αποθέματος κεφαλαίου. Αυτά τα νέα αλυσωτά μέτρα του αποθέματος κεφαλαίου αλλάζουν την παρατηρούμενη συμπεριφορά του ποσοστού κέρδους για την περίοδο 1947-1982, αλλά έχουν μικρή επίπτωση στη συμπεριφορά του ποσοστού κέρδους στην περίοδο μετά το 1982 στην οποία και επικεντρώνουμε σε αυτό το άρθρο.

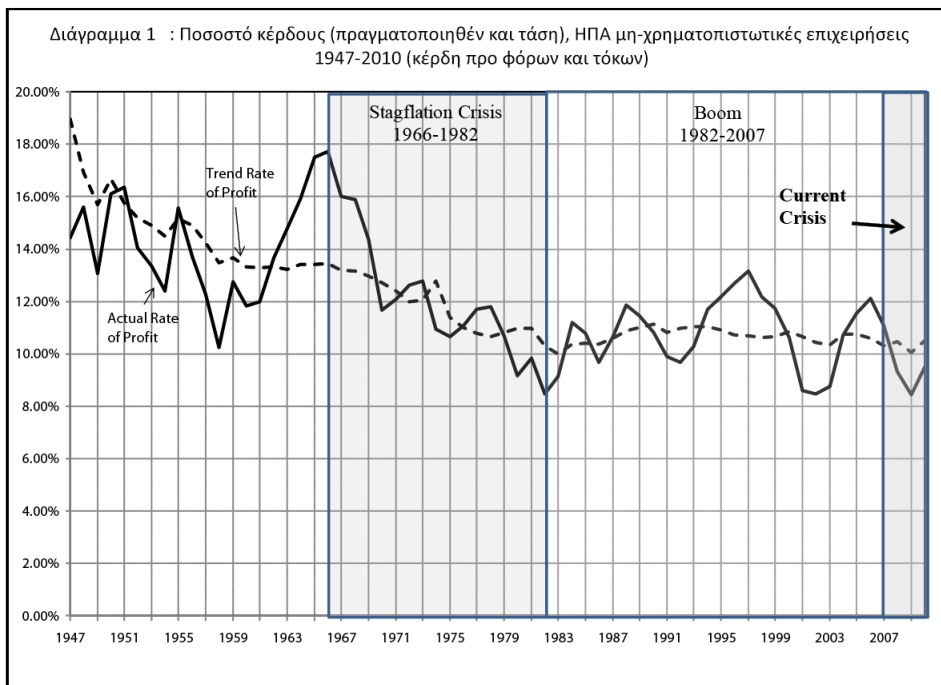
13 Ένα ποσοστό κέρδους είναι εξ ορισμού ένας λόγος ανάμεσα σε χρηματικά μεγέθη. Συνεπώς, μπορούμε να το γράψουμε ως $r=P/K$, όπου τόσο το P όσο και το K είναι υπολογισμένα σε τρέχουσες τιμές. Εναλλακτικά, μπορούμε να αποπληθωρίσουμε τον παρονομαστή με τον δείκτη τιμών του κεφαλαίου P_k έτσι ώστε να μετατρέψουμε το K σε τρέχουσες τιμές σε $K_r=K/p_k$, το πραγματικό (αποπληθωρισμένο) απόθεμα κεφαλαίου. Για να διατηρήσουμε τα μεγέθη μας ομοιογενή εντός του λόγου που υπολογίζουμε πρέπει κατά συνέπεια να αποπληθωρίσουμε και τον αριθμητή με P_k έτσι ώστε να μετασηματίσουμε το ονομαστικό κέρδος P σε $P_r=P/p_k$, την πραγματική μάζα του κέρδους υπολογισμένη σε τιμές αγοραστικής δύναμης ως προς το κεφάλαιο. Ο λόγος των δύο μεγεθών είναι και σε αυτή τη δεύτερη περίπτωση ξανά r .

14 Υπολογίζοντας το ποσοστό κέρδους-της-επιχείρησης δεν κάνουμε κάποια υπόθεση σχετικά με τον καθορισμό του ονομαστικού επιτοκίου. Η συμβατική νεοκλασική υπόθεση του Fisher είναι ότι το πραγματικό ποσοστό του επιτοκίου (i_r) ορίζεται ως η διαφορά ανάμεσα στο ονομαστικό επιτόκιο (i) και κάποιο ποσοστό πληθωρισμού το οποίο αναμένεται από τον αντιπροσωπευτικό επενδυτή (p_e). Λαμβάνοντας την πρόσθετη υπόθεση ότι το πραγματικό ποσοστό του επιτοκίου είναι εξωγενώς δοσμένο, έμμεσα οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το ονομαστικό επιτόκιο ακολουθεί το (αναμενόμενο) ποσοστό του πληθωρισμού. Αλλά με βάση τη θεωρία των ορθολογικών προσδοκιών ο αναμενόμενος πληθωρισμός θα ακολουθεί τον πραγματοποιηθέντα πληθωρισμό. Συνεπώς, το επιχείρημα καταλήγει στην υπόθεση ότι το ονομαστικό επιτόκιο ακολουθεί το ποσοστό του πληθωρισμού – μια υπόθεση που έχει αποδειχθεί τόσο λάθος που επιζεί μόνον στα αναγνωστικά βιβλία (Pierluigi Ciocca & Giangiacomo Nardozzi 1996. *The High Price of Money: An Interpretation of World Interest Rates*, Oxford: Clarendon Press: 34). Το αντίθετο επιχείρημα, γνωστό από την εποχή του Tooke και του Μάρξ, ανακαληφθέν ξανά από τον Gibson, και σχολιασμένο από τον Keynes, είναι ότι το επιτόκιο κυρίως ακολουθεί το επίπεδο των τιμών και όχι το ποσοστό μεταβολής τους. Αυτή η παρατήρηση είναι τόσο επαχθής προς την ορθοδοξία όπου τώρα έχει βαπτισθεί ως το «Παράδοξο του Gibson» (J. Huston McCulloch 1982. *Money & Inflation: A Monetarist Approach*, New York: Academic Press: 47-49).

Τάσεις στην μεταπολεμική εξέλιξη της συσσώρευσης στις ΗΠΑ Γενικό Ποσοστό Κέρδους

Στο Διάγραμμα 1 που ακολουθεί παρουσιάζουμε το ποσοστό κέρδους των μη χρηματιστικών επιχειρήσεων στις ΗΠΑ, δηλαδή τον λόγο των κερδών τους προ τόκων και φόρων προς το απόθεμα κεφαλαίου σε τρέχουσες τιμές κατά την αρχή του έτους. Στο Διάγραμμα επίσης παρουσιάζεται η τάση του ποσοστού κέρδους (βλέπε Παράρτημα). Όπως σημειώσαμε πριν χρειαζόμαστε ένα μέτρο των κερδών πριν τους πληρωτέους τόκους γιατί στην συνέχεια θα συγκρίνουμε αυτό το ποσό με τον ισοδύναμο τόκο του ίδιου κεφαλαίου έτσι ώστε να εξάγουμε το ποσοστό κέρδους-της-επιχείρησης. Με δεδομένο ότι τα δημοσιευόμενα κέρδη των μη χρηματιστικών επιχειρήσεων παρουσιάζονται καθαρά των πραγματοποιημένων πληρωτέων τόκων, προσθέτουμε το ποσό αυτό στα δημοσιευμένα κέρδη. Αυτό το μεγεθυμένο ποσό των κερδών των μη χρηματιστικών επιχειρήσεων περιλαμβάνει συνεπώς τμήμα των κερδών των χρηματιστικών επιχειρήσεων, αφού αυτές πραγματοποιούν τα έσοδά τους από πληρωτέους τόκους.

Διάγραμμα 1

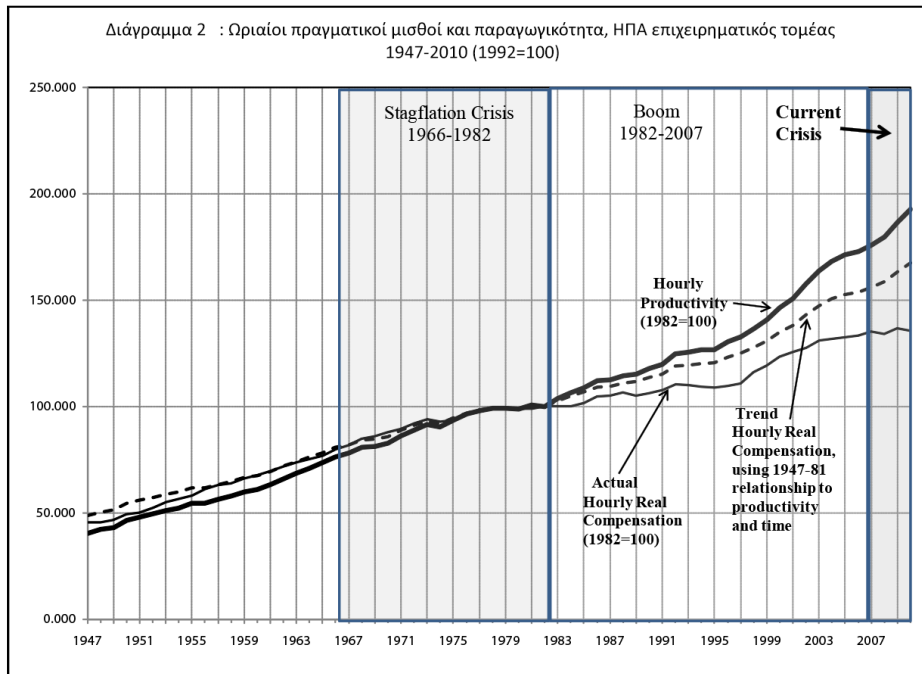
Παρατηρούμε ότι το πραγματικό ποσοστό κέρδους υπόκειται σε πολλές διακυμάνσεις και μπορεί να επηρεάζεται σημαντικά κατά την βραχυχρόνια περίοδο από συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα. Για παράδειγμα, η σημαντική άνοδος του ποσοστού κέρδους κατά την δεκαετία του 1960 αντανάκλα την παράλληλη κλιμάκωση του πολέμου του Βιετνάμ. Οι πόλεμοι είναι γενικά καλοί για την κερδοφορία,

τουλάχιστον στην αρχή. Η τάση του ποσοστού κέρδους που επίσης παρουσιάζεται στο ίδιο διάγραμμα εξυπηρετεί στην διάκριση ανάμεσα σε δομικές τάσεις και βραχυχρόνιες διακυμάνσεις που ανακύπτουν από συγκυριακά γεγονότα όπως ο πόλεμος του Βιετνάμ. Παρατηρούμε ότι η τάση του ποσοστού κέρδους ήταν πτωτική για τριανταπέντε χρόνια και μετά ισορρόπησε. Το ερώτημα είναι: τι ήταν αυτό που ανέτρεψε αυτήν την τάση;

Παραγωγικότητα και Πραγματικοί Μισθοί

Το Διάγραμμα 2 που ακολουθεί μας παρέχει την βασική αποδεικτική ένδειξη. Παρουσιάζει την σχέση ανάμεσα στην ωριαία παραγωγικότητα και στην πραγματική ωριαία αμοιβή της εργασίας (πραγματικός μισθός) στον επιχειρηματικό τομέα των ΗΠΑ από το 1947 έως το 2008. Οι πραγματικοί μισθοί τείνουν γενικά να αυξάνονται με αργότερο ρυθμό από την παραγωγικότητα, δηλαδή η εκμετάλλευση της εργασίας τείνει να αυξάνει. Η τάση αυτή μπορεί να ισχύει γενικά, αλλά ξεκινώντας από την περίοδο της κυβέρνησης Ρίγκαν στη δεκαετία του 1980, η άνοδος των πραγματικών μισθών υποχωρεί σημαντικά. Το γεγονός αυτό γίνεται ευκολότερα αντιληπτό συγκρίνοντας τους πραγματικούς μισθούς έτσι όπως εξελίχθηκαν ύστερα από το 1980 με την εξέλιξη που θα είχαν υποθετικά αν είχαν διατηρήσει την μεταπολεμική τους σχέση με την παραγωγικότητα. Αυτή η απόκλιση από την τάση ήρθε ως αποτέλεσμα των σύντονων επιθέσεων ενάντια στην εργασία που πραγματοποιήθηκαν εκείνη την περίοδο. Όπως θα δούμε στη συνέχεια το αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης στο ποσοστό κέρδους ήταν δραματικό, καθώς σε απόλυτα μεγέθη οι αμοιβές των απασχολουμένων είναι μεγάλες σε σχέση με το ποσό του κέρδους των επιχειρήσεων.

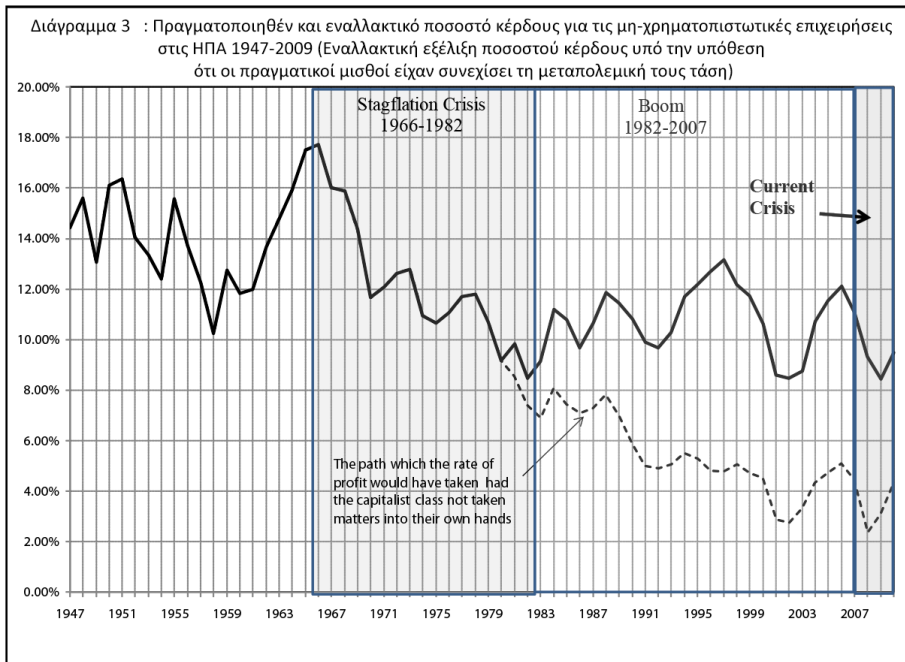
Διάγραμμα 2

Επίπτωση της καθήλωσης των πραγματικών μισθών στην κερδοφορία

Το Διάγραμμα 3 αποτυπώνει την επίπτωση της καθήλωσης των πραγματικών μισθών στην κερδοφορία. Δείχνει το πραγματοποιηθέν ποσοστό κέρδους σε σχέση με την εναλλακτική πορεία που θα είχε αν οι πραγματικοί μισθοί είχαν διατηρήσει την μεταπολεμική τους σχέση με την παραγωγικότητα στις μη χρηματιστικές επιχειρήσεις. Η αντίδραση και η επίθεση που εξαπολύθηκε ενάντια στην εργασία, αρχής γενομένης με την κυβέρνηση Ρίγκαν, είχε μια ξεκάθαρη στόχευση: λειτούργησε ως καύσιμο για την περίοδο ανάπτυξης της οικονομίας κατά το ύστερο μέρος του εικοστού αιώνα.

Διάγραμμα 3

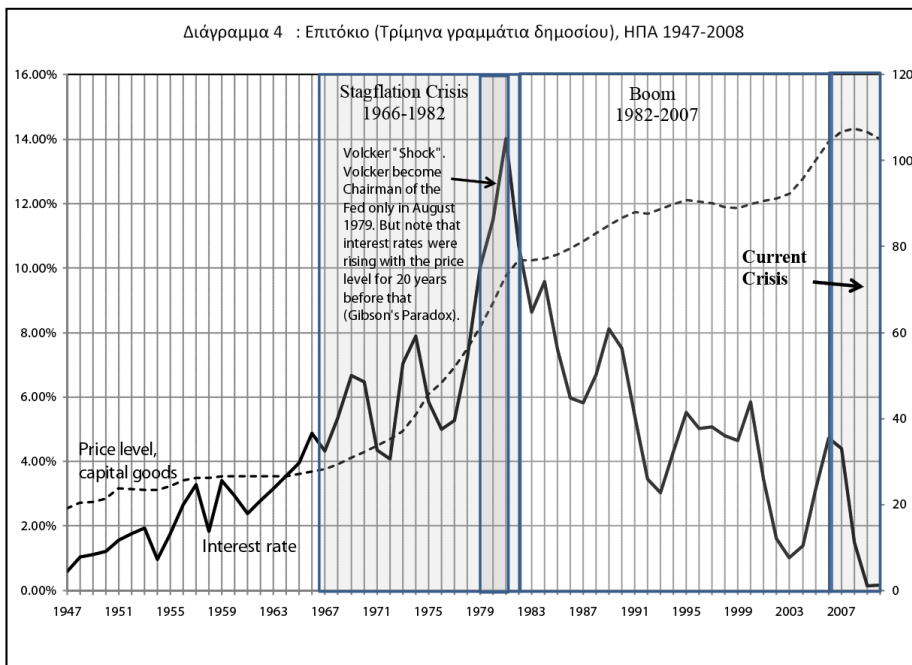

Η εξαιρετική πτώση του επιτοκίου

Παρατηρούμε ότι η πτώση του ποσοστού κέρδους ανασχέθηκε μέσω μιας χωρίς προηγούμενο επιβράδυνσης της ανόδου του πραγματικού μισθού. Αυτή όμως είναι μόνο μια μερική εξήγηση για την μεγάλη περίοδο άνθησης που ξεκίνησε κατά την δεκαετία του 1980. Στην αρχή του παρόντος σημειώσαμε ότι η καπιταλιστική συσσώρευση προωθείται από την διαφορά ανάμεσα στο ποσοστό κέρδους και στο επιτόκιο, δηλαδή από το ποσοστό κέρδους-της-επιχείρησης. Εδώ βρίσκεται ένα ακόμα κλειδί για την εξήγηση της μεγάλης περιόδου άνθησης: η χωρίς προηγούμενο συστηματική πτώση του επιτοκίου, η οποία ξεκίνησε περίπου κατά την ίδια εποχή. Το Διάγραμμα 4 παρουσιάζει το επιτόκιο στα τρίμηνα γραμμάτια του αμερικανικού δημοσίου, καθώς και τον δείκτη τιμών για τα κεφαλαιουχικά αγαθά (p_r). Κατά την πρώτη περίοδο, από το 1947 έως το 1981, αυτό το επιτόκιο ανέβηκε κατά εικοσιτέσσερις φορές, από 0,59 τοις εκατό το 1947 σε 14,03 τοις εκατό το 1981. Κατά τη δεύτερη περίοδο, από το 1981 και ύστερα, έπεσε εξίσου δραματικά, από 14,03 τοις εκατό σε μόλις 0,16 τοις εκατό το 2009. Για να ξεχωρίσουμε την επίδραση της αγοράς από τις επιδράσεις των πολιτικών παρεμβάσεων θα ήταν αναγκαίο να συζητήσουμε για την θεωρία των ανταγωνιστικά καθοριζόμενων επιτοκί-

ων, κάτι που ξεπερνά τα όρια της παρούσας εργασίας¹⁵. Σε κάθε περίπτωση, όποια και αν ήταν η σχετική σημασία των επιπτώσεων της αγοράς και των επιπτώσεων των πολιτικών παρεμβάσεων, η μακρά άνοδος και η επακόλουθη μακρά πτώση του επιτοκίου είναι επίσης εμφανής στις περισσότερες κύριες καπιταλιστικές χώρες. Το Διάγραμμα 5 δείχνει ακριβώς αυτό συγκρίνοντας το επιτόκιο στις ΗΠΑ με το μέσο επιτόκιο των εμπορικών εταιρών των ΗΠΑ. Ανάμεσα σε άλλα, αυτό δείχνει ότι οι τάσεις που εμφανίζονται στις ΗΠΑ είναι χαρακτηριστικές των χωρών που συγκροτούν το καπιταλιστικό κέντρο συνολικά.

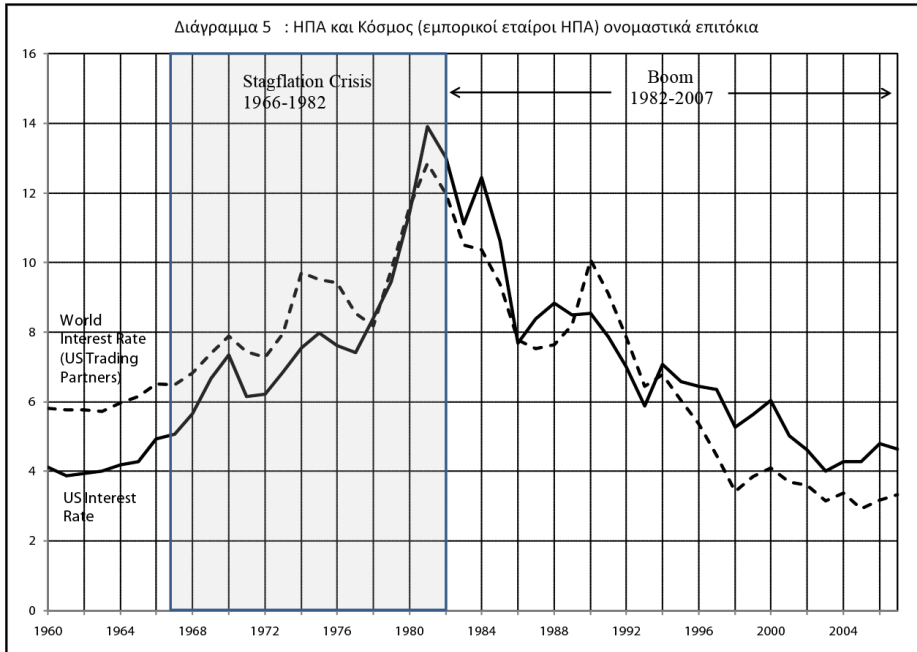
Διάγραμμα 4

15 Για να εξετάσουμε το βαθμό κατά τον οποίο αυτές οι εξαιρετικές μεταβολές του επιτοκίου ήταν αποτέλεσμα ασκούμενης πολιτικής, είναι αναγκαίο να αναπτύξουμε μια επαρκή θεωρία για τους ανταγωνιστικούς προσδιοριστικούς παράγοντες αυτής της μεταβλητής. Μια τέτοια θεωρία είναι εφικτή, αλλά η παρουσίασή της ξεπερνάει τα όρια του παρόντος άρθρου. Είναι επαρκές να σημειώσουμε ότι μια τέτοια θεωρία θα συνέδεε το επιτόκιο με το επίπεδο των τιμών και το τραπεζικό κόστος. Από τη μεριά των τιμών, θα εξηγούσε τη συμπεριφορά της περιόδου 1947-1981, κατά την οποία το ονομαστικό επιτόκιο ανεβαίνει παράλληλα με το επίπεδο των τιμών (όπως στο Παράδοξο του Gibson). Θα έπρεπε επίσης να επιτρέπει ξεκάθαρες παρεμβάσεις πολιτικής, όπως το επονομαζόμενο «Σοκ του Volcker», όπου το επιτόκιο αυξήθηκε από 10,4 τοις εκατό το 1979 σε 14,03 τοις εκατό το 1981. Έχει σημασία να θυμηθούμε ότι ο Paul Volcker έγινε Πρόεδρος της Federal Reserve Bank των ΗΠΑ τον Αύγουστο του 1979, ενώ το επιτόκιο έβαινε ανερχόμενο μαζί με το επίπεδο των τιμών επί τρεις δεκαετίες προηγούμενα. Από τη μεριά του κόστους, μια τέτοια θεωρία θα μπορούσε να εξηγήσει πώς το επιτόκιο μπορεί να πέσει σε σχέση με το επίπεδο των τιμών όταν το τραπεζικό κόστος μειώνεται, και επίσης ότι για τον ίδιο λόγο μπορεί να πέσει και κατ' απόλυτο μέγεθος παρά ένα αυξανόμενο επίπεδο τιμών – όπως και έγινε την περίοδο μετά το 1981. Μόνον τότε μπορούμε να εκτιμήσουμε την επίπτωση των σχετικών επιρροών των δυνάμεων της αγοράς και της πολιτικής στην μεταπολεμική εξέλιξη του επιτοκίου.

Διάγραμμα 5

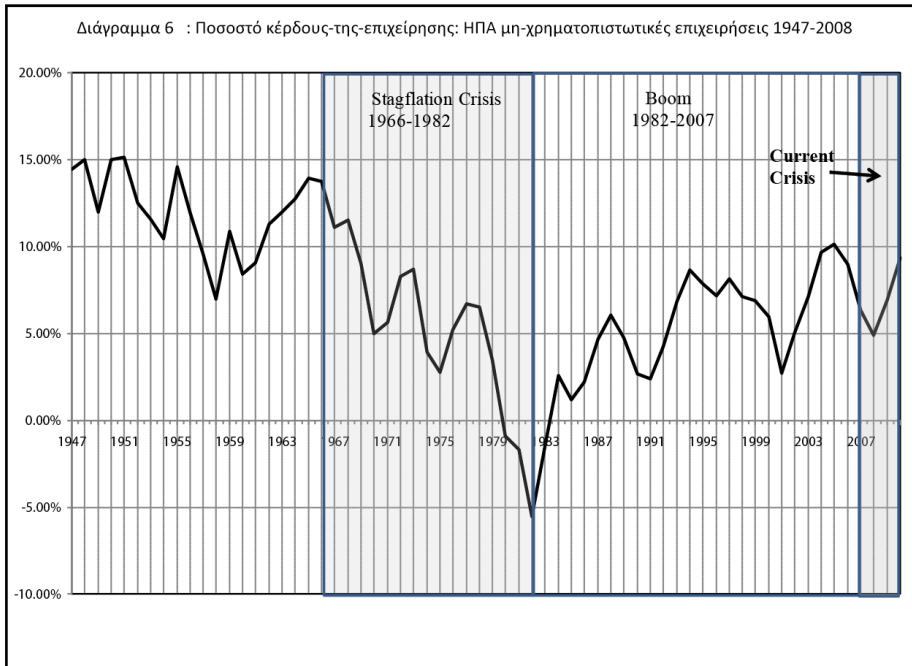

Το ποσοστό κέρδους-της-επιχείρησης και η μεγάλη άνθηση ύστερα από τη δεκαετία του 1980

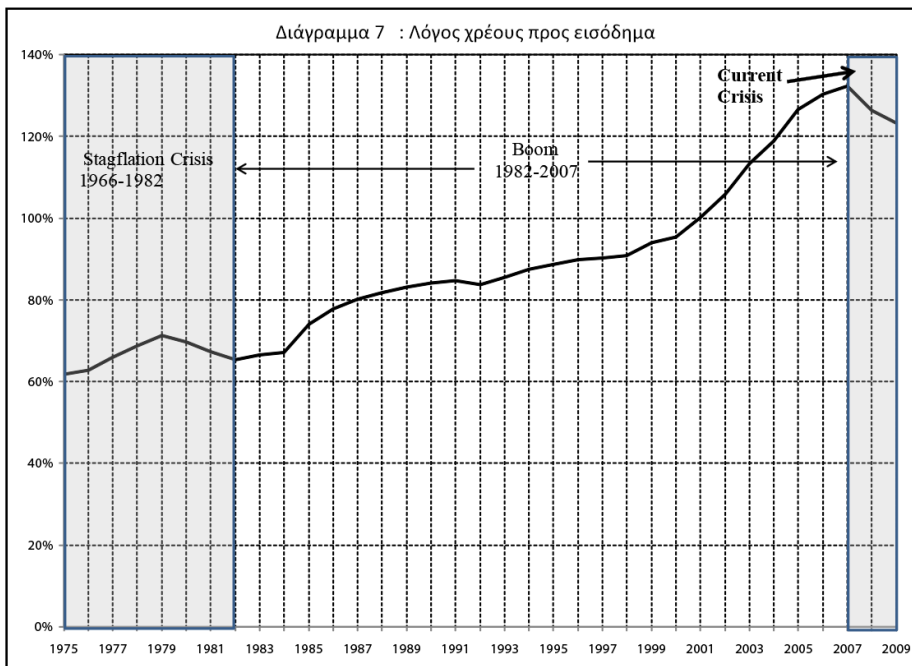
Συνεπώς, τώρα μπορούμε να εξετάσουμε από κοινού το σύνολο των στοιχείων που ως τώρα εξετάσαμε μεμονωμένα. Η διαφορά ανάμεσα στο ποσοστό κέρδους¹⁶ και το επιτόκιο είναι το ποσοστό κέρδους-της-επιχείρησης. Αυτό αποτελεί τον κεντρικό κινητή της συσσώρευσης, το υλικό υπόβαθρο για τα «ζωώδη ένστικτα» του βιομηχανικού κεφαλαίου. Το Διάγραμμα 3 έδειξε ότι το γενικό ποσοστό κέρδους τραβήχτηκε έξω από την μακρά πτώση του μέσω μιας συνδυασμένης επίθεσης στην εργασία η οποία, ύστερα από το 1982, οδήγησε τους πραγματικούς μισθούς σε πολύ χαμηλότερο ρυθμό ανόδου σε σχέση με το παρελθόν. Τα Διαγράμματα 4 και 5 έδειξαν ότι το επιτόκιο έπεσε δραματικά ύστερα από το 1982. Το Διάγραμμα 6 δείχνει ότι η συνδυασμένη επίδραση αυτών των δύο χωρίς ιστορικό προηγούμενο κινήσεων οδήγησε στην σημαντική άνοδο του ποσοστού κέρδους-της-επιχείρησης. Αυτό είναι το μυστικό της μεγάλης άνθησης, η οποία ξεκίνησε κατά τη δεκαετία του 1980.

16 Περιλαμβανομένων των τόκων.

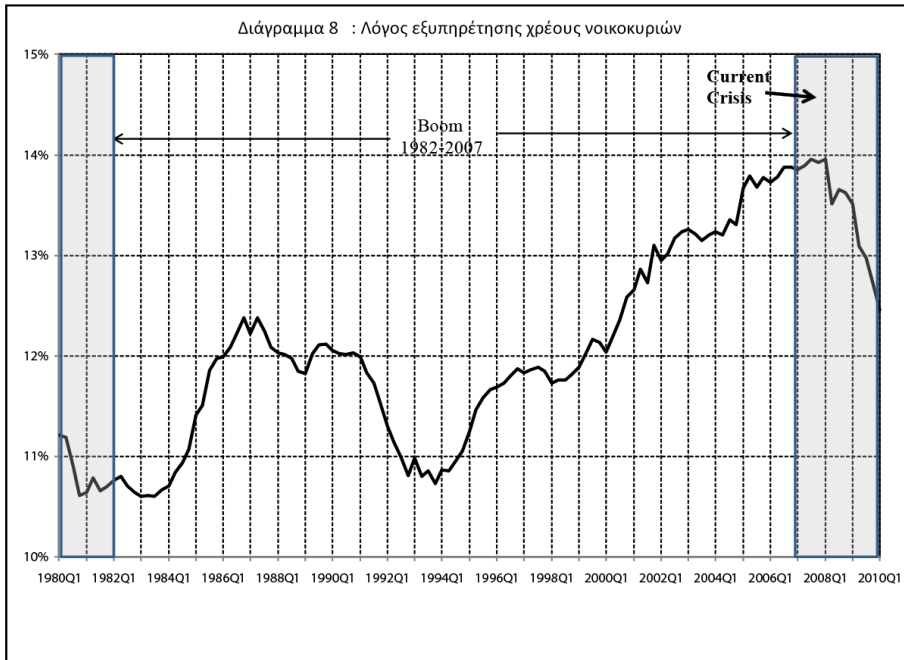
Διάγραμμα 6

Διάγραμμα 7

Διάγραμμα 8

Αυτή η μεγάλη άνθηση ήταν εσωτερικά αντιφατική. Η δραματική πτώση του επιτοκίου οδήγησε σε μία μανία δανεισμού, με αποτέλεσμα ο δανεισμός κατά θεσμικό φορέα να αυξηθεί εντυπωσιακά. Στα νοικοκυριά, των οποίων τα πραγματικά εισοδήματα είχαν πιεστεί από την επιβράδυνση στην άνοδο των πραγματικών μισθών, προσφέρθηκε φθηνός δανεισμός με σκοπό να διατηρηθεί η άνοδος της δαπάνης κατανάλωσής τους. Σαν αποτέλεσμα, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 7, ο λόγος χρέους προς εισόδημα για τα νοικοκυριά αυξήθηκε δραματικά κατά τη δεκαετία του 1980. Δεύτερον, από την στιγμή που το επιτόκιο είχε μειωθεί στο μηδέν (αυτή την στιγμή βρίσκεται στο 0,0017, δηλαδή στο 0,17 τοις εκατό), δεν υπήρχε άλλο περιθώριο μείωσης. Ναι, η απόσταση ανάμεσα σε αυτό το βασικό επιτόκιο και το επιτόκιο με το οποίο δανείζονται οι επιχειρήσεις και οι καταναλωτές (πχ το επιτόκιο για στεγαστικά δάνεια) μπορεί να πιεστεί προς τα κάτω με κρατική παρέμβαση, αλλά η απόσταση ανάμεσα σε αυτά τα δύο επιτόκια συγκροτεί την πηγή του κέρδους του χρηματοπιστωτικού τομέα, ο οποίος λαμβάνει χρήματα στο ένα επίπεδο επιτοκίου και τα δανείζει στο άλλο. Συνεπώς, τα περιθώρια για μείωση της απόστασης ανάμεσα στα δύο επιτόκια είναι περιορισμένα.

Αλλά τι θα γινόταν αν ο λόγος χρέους προς εισόδημα αυξανόταν; Σε τελική ανάλυση, από την στιγμή που το χρέος είναι φθηνότερο σήμερα από ότι χτες, κάποιος μπορεί να το εξυπηρετήσει χωρίς να επιβαρύνεται με υψηλότερη εξυπηρέτηση χρέους (λόγος τοκοχρεολυσίων προς εισόδημα). Πράγματι, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 8, παρότι ο λόγος χρέους προς εισόδημα αυξανόταν σταθερά κατά

την δεκαετία του 1980, η αντιστοιχούσα σχέση ανάμεσα στο χρέος και την εξυπηρέτησή του παρέμεινε εντός ενός περιορισμένου εύρους κίνησης: τα νοικοκυριά δανείζονταν περισσότερο, αλλά η μηνιαία εξυπηρέτηση αυτού του χρέους δεν αυξανόταν ιδιαίτερα. Αντίθετα, κατά την δεκαετία του 1990, καθώς το χρέος συνέχισε να συσσωρεύεται, η εξυπηρέτησή του άρχισε και αυτή να αυξάνει. Κατά το 2007 το ύψος του χρέους είχε ανέλθει σε ιστορικά υψηλά και στη συνέχεια έπεσε δραματικά κατά το 2008. Έτσι, το χρέος έπεφτε γρηγορότερα από τα εισοδήματα καθώς η κρίση άρχισε να ξεδιπλώνεται.

Το γεγονός αυτό μας φέρνει μπρος σε ένα επιπλέον σημαντικό σημείο. Από την σκοπιά των εργατών η μείωση του επιτοκίου οδήγησε σε μια αύξηση του δανεισμού των νοικοκυριών, η οποία για ένα διάστημα βοήθησε στην διατήρηση της ανόδου του επιπέδου ζωής τους, παρά το γεγονός ότι οι πραγματικοί μισθοί επιβραδύνονταν. Από μια μακροοικονομική σκοπιά, η επακόλουθη άνοδος της κατανάλωσης των νοικοκυριών συνέβαλε σαν καύσιμο στην διαδικασία της άνθησης της οικονομίας. Η πρωταρχική αιτία της άνθησης ήταν η δραματική μείωση του επιτοκίου και η εξίσου δραματική μείωση των πραγματικών μισθών σε σχέση με την παραγωγικότητα (μια άνοδος του ποσοστού εκμετάλλευσης), οι οποίες από κοινού οδήγησαν στην άνοδο του ποσοστού κέρδους-της-επιχείρησης. Οι δύο αυτές μεταβλητές είχαν διαφορετική επίπτωση για κάθε μεριά, αλλά το αποτέλεσμα ήταν προδιαγεγραμμένο.

Μαθήματα από την μεγάλη ύφεση της δεκαετίας του 1930

Καθώς η παρούσα κρίση βαθαίνει, οι κυβερνήσεις σε όλον τον κόσμο τρέχουν να σώσουν τράπεζες και επιχειρήσεις που καταρρέουν, συχνά δημιουργώντας εντυπωσιακά μεγάλα ποσά χρημάτων κατά τη διαδικασία αυτή. Όλες οι ανεπτυγμένες οικονομίες έχουν τους λεγόμενους αυτόματους σταθεροποιητές, όπως το επίδομα ανεργίας και κοινωνικές δαπάνες, οι οποίες ενεργοποιούνται κατά τη διάρκεια της υποχώρησης της οικονομίας. Αυτά τα εργαλεία όμως είναι κατασκευασμένα για μια απλή ύφεση (*recession*) και όχι για μια βαθιά ύφεση (*depression*) σαν την σημερινή. Οι κυβερνήσεις έχουν φανεί λιγότερο ενθουσιώδεις στην προοπτική να δημιουργήσουν νέους τρόπους δαπανών έτσι ώστε να βοηθήσουν με άμεσο τρόπο τους εργάτες. Είναι γεγονός ότι ακόμα και στο ερώτημα της χρηματοδότησης της δαπάνης της κυβέρνησης μέσω ελλειμμάτων, υπάρχει μια βαθιά διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε δύο στρατόπεδα οικονομικής πολιτικής.

Αυτές οι διαφορές ήταν εμφανείς κατά την πρόσφατη σύνοδο των G-20 στο Τορόντο τον Ιούνιο του 2010. Από τη μία μεριά εμφανίζεται η ορθοδοξία, η οποία πίεσε για «λιτότητα», με τη λέξη αυτή να αποτελεί κωδικό για περικοπές σε υγεία, παιδεία, κοινωνικές παροχές και άλλες δαπάνες οι οποίες υποστηρίζουν τους εργαζομένους. Ο Jean-Claude Trichet, επικεφαλής της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, είπε σε αυτές τις συναντήσεις ότι «η ιδέα ότι αυτά τα μέτρα λιτότητας μπορεί να οδηγήσουν σε στασιμότητα είναι λανθασμένη». «Οι κυβερνήσεις δεν πρέπει να εθιστούν στο δανεισμό ως μια γρήγορη λύση για να ενεργοποιήσουν την ζήτηση ... Η χρηματοδότηση μέσω ελλειμμάτων δεν πρέπει να γίνει μια μόνιμη

κατάσταση», είπε ο Γερμανός υπουργός οικονομικών Wolfgang Schäuble. Μέρος των κινήτρων για αυτή τους την στάση πηγάζει από την πίστη τους στην ορθόδοξη οικονομική πεποίθηση ότι οι αγορές είναι σχεδόν τέλειες και έχουν την δυνατότητα να ανακάμπτουν με ταχύτητα. Ούτως ή άλλως το ποσοστό κέρδους-της-επιχείρησης για τον μη χρηματοπιστωτικό τομέα, όπως παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 6, δείχνει μια σημαντική ανάκαμψη κατά το 2010. Επίσης, για κάποιες επενδυτικές τράπεζες το χρήμα φαίνεται να είναι όπως το πετρέλαιο στον κόλπο του Μεξικού: έτοιμο να το μαζέψεις από την επιφάνεια¹⁷. Κατά το 2010 η Goldman Sachs' κατέγραψε έσοδα πρώτου τριμήνου 3,3 δις δολάρια, τα διπλά από αυτά της περασμένης χρονιάς, κάνοντας αυτό το τρίμηνο το δεύτερο πιο επικερδές από τη στιγμή που εισήχθη στο χρηματιστήριο το 1999. Υπό το οπτικιστικό φως της ορθόδοξης οικονομικής θεωρίας κάτι τέτοιο υποδηλώνει ότι οι καλύτερες μέρες του παρελθόντος είναι πλέον σχεδόν ξανά εδώ. Οι Ευρωπαίοι κεντρικοί τραπεζίτες διατηρούν επίσης ξεκάθαρη την κακή ανάμνηση του γερμανικού υπερπληθωρισμού της δεκαετίας του 1920, ο οποίος χρηματοδοτήθηκε μέσω ελλειμμάτων, και από τις επακόλουθες καταστροφικές κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις που είχε. Τέλος, δεν πρέπει να ξεχνούμε το πρακτικό αποτέλεσμα των πιθανών κερδών για το ευρωπαϊκό κεφάλαιο από τα προγράμματα λιτότητας. Ο κόσμος της εργασίας στην Ευρώπη κατάφερε να επιβιώσει κατά την νεοφιλελεύθερη περίοδο με μικρότερες απώλειες σε σχέση με την εργατική τάξη στις ΗΠΑ και τη Βρετανία, και όπως στο παρελθόν έδειξαν ο Ρίγκαν και η Θάτσερ, η κρίση αποτελεί την καλύτερη κάλυψη για μια επίθεση ενάντια στην εργασία. Υπό αυτήν την οπτική, η πιθανότητα ότι η λιτότητα μπορεί να κάνει τα πράγματα πολύ χειρότερα για την μάζα του πληθυσμού είναι ένα ρίσκο το οποίο αξίζει κανείς να πάρει αν την ίδια στιγμή οδηγεί στην αποδυνάμωση ενός έως τώρα αντιστεκόμενου εργατικού δυναμικού.

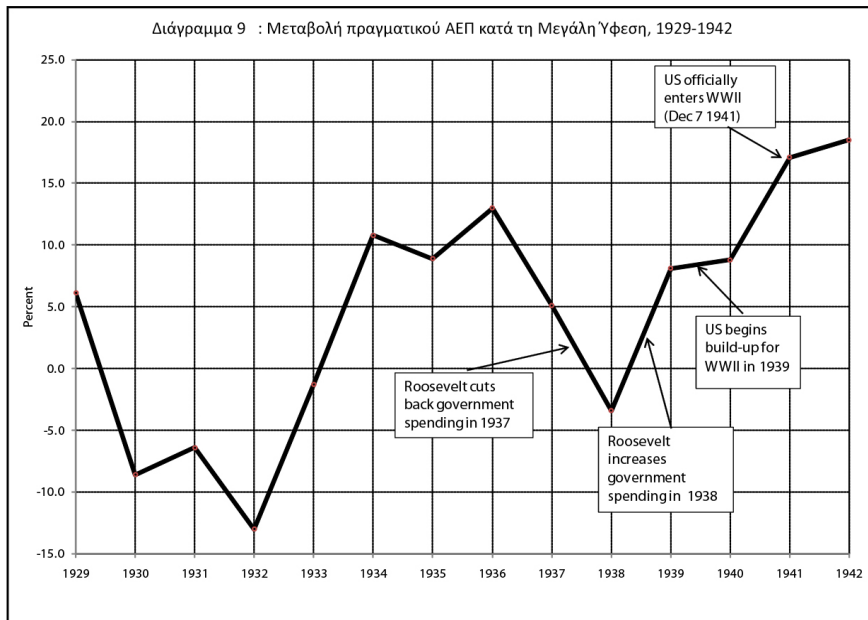
Η αμερικανική πλευρά στις συναντήσεις των G-20 εξέφρασε μια διαφορετική δέσμη ανησυχιών. Σε αντίθεση με τις άλλες χώρες, στις ΗΠΑ ο πλούτος των νοικοκυριών μειώθηκε κατά τρισεκατομμύρια δολάρια, ενώ οι αγορές κατοικίας έχουν υποχωρήσει κάτω από τα επίπεδα του 1981. Επιπλέον, το Διεθνές Γραφείο Εργασίας (ILO) πρόσφατα σημείωσε ότι μια «παρατεταμένη και βαθιά» κρίση στην απασχόληση, σε παγκόσμιο επίπεδο, είναι πιθανή, γεγονός που κατ' ανάγκη πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη από μια ιμπεριαλιστική (imperial) δύναμη που ήδη έχει εμπλακεί σε πολλαπλούς πολέμους και σε μια παγκόσμια αστυνόμευση. Επιπλέον, και εδώ μπορούμε να διακρίνουμε ένα σημαντικό ιστορικό ζήτημα. Ο πρόεδρος Μπαράκ Ομπάμα παρότρυνε τους ηγέτες της ΕΕ να επανεξετάσουν τη στάση τους λέγοντας ότι θα έπρεπε να «μάθουν από τα σημαίνοντα λάθη του παρελθόντος όταν η δημοσιονομική επέκταση περιορίστηκε πολύ γρήγορα και οδήγησε σε ανανέωση των οικονομικών προβλημάτων και της ύφεσης»¹⁸. Τα «σημαίνοντα λάθη» στα οποία αναφέρθηκε ο Ομπάμα αφορούν τα γεγονότα της δεκαετίας του 1930. Η Μεγάλη Ύφεση η οποία πυροδοτήθηκε από την κατάρρευση του χρηματιστηρίου το 1929 οδήγησε σε μια κάθετη πτώση του παραγόμενου προϊόντος και σε

17 Ειρωνική αναφορά στην πετρελαιοκηλίδα στον κόλπο του Μεξικού ύστερα από ατύχημα σε εξέδρα άντλησης της BP κατά το 2010 που οδήγησε σε τεράστια οικολογική καταστροφή (σημείωση του μεταφραστή).

18 Προστέθηκε έμφαση στο απόσπασμα της ομιλίας του Ομπάμα. Όλα τα αποσπάσματα προέρχονται από την αναφορά 'G20 Summit: An Economic Clash of Civilizations', *The Christian Science Monitor*, 25 June 2010.

μια αντίστοιχα κάθετη αύξηση της ανεργίας κατά την περίοδο 1929-1932. Παρόλα αυτά, κατά τα επόμενα τέσσερα χρόνια το παραγόμενο προϊόν αυξήθηκε κατά περίπου 50 τοις εκατό, η ανεργία υποχώρησε κατά ένα τρίτο και οι δαπάνες της κυβέρνησης αυξήθηκαν κατά περίπου 40 τοις εκατό. Κατά το 1936 το παραγόμενο προϊόν αυξανόταν με τον πρωτοφανή ρυθμό του 13 τοις εκατό. Στον αντίποδα στεκόταν το γεγονός ότι ο προϋπολογισμός της ομοσπονδιακής κυβέρνησης των ΗΠΑ βρισκόταν σε έλλειμμα της τάξης του 5 τοις εκατό για κάθε ένα από αυτά τα τέσσερα χρόνια. Έτσι το 1937 η κυβέρνηση του Ρούσβελτ αύξησε τους φόρους και μείωσε δραστικά την δημόσια δαπάνη¹⁹. Το πραγματικό ΑΕΠ αμέσως υποχώρησε, και η ανεργία αυξήθηκε εκ νέου. Αναγνωρίζοντας το λάθος της η κυβέρνηση των ΗΠΑ άμεσα άλλαξε πορεία και αύξησε σε σημαντικό βαθμό την δημόσια κατανάλωση και το έλλειμμα το 1938. Στα 1939 το προϊόν αυξανόταν κατά 8 τοις εκατό. Μόνον τότε οι ΗΠΑ ξεκίνησαν να προετοιμάζονται υλικά για έναν πιθανό μελλοντικό πόλεμο, και μόνον κατά το 1942 έλαβαν πλήρως μέρος. Το Διάγραμμα 9 παρουσιάζει την εξέλιξη της μεταβολής του ΑΕΠ κατά τα κρίσιμα αυτά χρόνια.

Διάγραμμα 9

19 «Ο Ρούσβελτ και οι υπέρμαχοι μιας προσεχτικής προς τον πληθωρισμό πολιτικής ήταν αποφασισμένοι να σκάσουν αυτό που εκλάμβαναν ως χρηματιστηριακή φούσκα και να 'τσιμπήσουν τον πληθωρισμό στα πισινά'. Η εξισορρόπηση του πληθωρισμού ήταν ένα σημαντικό βήμα σε αυτή την κατεύθυνση, αλλά τέτοιο ήταν επίσης και η πολιτική της FED, η οποία μετέπεσε απότομα σε περιοριστική, θέτοντας υψηλότερα όρια στα ελάχιστα αποθεματικά των τραπεζών ... Κατά το 1937, ο Ρούσβελτ πίεσε προς την κατεύθυνση του δημοσιονομικού περιορισμού παρά την ξεκάθαρη αρνητική κατεύθυνση της οικονομικής δραστηριότητας. Ο προϋπολογισμός ... είχε στην πραγματικότητα εξισορροπηθεί κατά το δημοσιονομικό έτος 1938 ... Το αποτέλεσμα ήταν μια τεράστια οικονομική οπισθοχώρηση, με το ΑΕΠ να υποχωρεί και την ανεργία να ανεβαίνει» (Bruce Bartlett, 'Is Obama Repeating the Mistake of 1937?', *Capital Gains and Games Blog*, 25 January 2010, available from <http://www.capitalgainsandgames.com>).

Από αυτά τα επεισόδια μπορούμε να εξάγουμε διάφορα συμπεράσματα. Πρώτον, η μείωση της δημόσιας δαπάνης κατά τη διάρκεια μιας κρίσης θα ήταν ένα «σημαίνον λάθος». Αυτό ήταν το σημείο στο οποίο ο Ομπάμα ήθελε να δώσει έμφαση. Δεύτερον, είναι απόλυτα καθαρό ότι η οικονομία ξεκίνησε να ανακάμπτει το 1933 και, με εξαίρεση το λάθος της κυβέρνησης να περιορίσει την δημόσια δαπάνη κατά το 1937, συνέχισε την ανάκαμψη αυτή μέχρι την έναρξη του επανεξοπλισμού των ΗΠΑ για την είσοδο στον πόλεμο, το 1939, και την πλήρη είσοδο στον πόλεμο στα 1942 (Επίθεση των Ιαπώνων στο Περγλ Χάρμπορ στο 7 Δεκεμβρίου 1941). Συνεπώς είναι λάθος να αποδίδουμε την αιτία της ανάκαμψης που είχε ξεκινήσει εννιά χρόνια πριν τον πόλεμο, στον πόλεμο αυτόν καθ' αυτόν. Τρίτον, είναι σίγουρα σωστό να θεωρούμε ότι η (ειρηνική) δημόσια δαπάνη από την μεριά της κυβέρνησης είχε καθοριστικό ρόλο στην επιτάχυνση της ανάκαμψης. Τέταρτον, η δημόσια δαπάνη δεν κατευθύνθηκε απλώς στην αγορά αγαθών και υπηρεσιών, αλλά και στην άμεση απασχόληση εργαζομένων για δημόσιες επενδύσεις, για παράδειγμα, η διεύθυνση Works Projects Administration (WPA) απασχολούσε εκατομμύρια ανθρώπους σε δημόσια έργα, στις τέχνες, στην εκπαίδευση, και στην υποστήριξη των φτωχών.

Κάποιες προτάσεις πολιτικής για την παρούσα περίοδο

Η δημόσια δαπάνη μπορεί να τονώσει την οικονομία σε σημαντικό βαθμό. Αυτό είναι ξεκάθαρο κατά τις πολεμικές περιόδους όπου μια αύξηση της δημόσιας δαπάνης, συνήθως συνδυάζεται με μια μαζική αύξηση των δημόσιων ελλειμμάτων. Για παράδειγμα, κατά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο η κυβέρνηση των ΗΠΑ κατά την περίοδο 1943-1945 κατέγραψε έλλειμμα που κατά μέσο όρο ανήλθε σε 25 τοις εκατό του ΑΕΠ. Σε αντιδιαστολή, το δημόσιο έλλειμμα σήμερα, κατά το δεύτερο τρίμηνο του 2010, είναι λιγότερο από 11 τοις εκατό. Σε κάθε περίπτωση, είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι ο πόλεμος είναι μια *ιδιαίτερη* μορφή κοινωνικής κινητοποίησης, η οποία οδηγεί στην αύξηση της παραγωγής και της απασχόλησης. Σε τέτοια ιστορικά επεισόδια ένα μέρος της επακόλουθης αύξησης της απασχόλησης προέρχεται πρώτον από την ζήτηση για όπλα και για άλλα υποβοηθητικά του πολεμικού σκοπού αγαθά και υπηρεσίες καθώς και από την ζήτηση για άλλα αντικείμενα που η ζήτηση αυτή δημιουργεί δευτερογενώς. Δεύτερον, ένα άλλο μέρος της αύξησης της απασχόλησης προέρχεται από την άμεση απασχόληση εργαζομένων στις ένοπλες δυνάμεις, στον μηχανισμό διακυβέρνησης του κράτους, στην ασφάλεια, στην επισκευή και συντήρηση δημόσιων και ιδιωτικών εγκαταστάσεων κτλ. Συνεπώς ακόμα και κατά τη διάρκεια ενός πολέμου είναι ανάγκη να διακρίνουμε ανάμεσα σε δύο διακριτά τμήματα των δημόσιων δαπανών. Πρώτον, την άμεση δημόσια *ζήτηση* η οποία οδηγεί στην επέκταση της απασχόλησης υπό την προϋπόθεση ότι οι επιχειρήσεις δεν διακρατούν τα χρήματα τα οποία λαμβάνουν ή απλώς τα χρησιμοποιούν για να αποπληρώσουν παλαιά χρέη. Δεύτερον, την άμεση δημόσια *απασχόληση* η οποία ενεργοποιεί τη ζήτηση υπό την προϋπόθεση ότι οι άνθρωποι που εργάζονται κατ' αυτόν τον τρόπο δεν αποταμιεύουν το εισόδημά τους ή το χρησιμοποιούν για να αποπληρώσουν χρέη.

Οι δύο αυτοί τρόποι μπορούν να γίνουν εμφανείς και στην περίπτωση ειρηνικών δαπανών στην περίπτωση μιας κοινωνικής κινητοποίησης για το ξεπέραςμα μιας οικονομικής κρίσης. Ο πρώτος τρόπος αφορά δημόσιες δαπάνες οι οποίες κατευθύνονται σε επιχειρήσεις και τράπεζες με την ελπίδα ότι οι επιχειρήσεις που επωφελούνται θα προσλάβουν εργαζομένους. Αυτός είναι ο παραδοσιακός Κεϋνσιανός τρόπος: ενεργοποίηση (stimulate) των επιχειρήσεων με σκοπό τα οφέλη να καταλήξουν τελικά (trickle down) στους εργαζομένους. Ο δεύτερος τρόπος αφορά την δημιουργία άμεσων θέσεων εργασίας από την κυβέρνηση γι' αυτούς που δεν μπορούν να βρουν απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα, με τελικό σκοπό τα εισοδήματα των νεοπροσληφθέντων εργαζομένων να καταλήξουν (rise-up) στις επιχειρήσεις και τις τράπεζες. Το κεντρικό προαπαιτούμενο και στις δύο περιπτώσεις είναι τα χρήματα τα οποία εμφανίζονται στην αγορά να ξοδευτούν εκ νέου. Τεράστια ποσά για «διασώσεις» (bail-out) έχουν διατεθεί προσφάτως προς τις τράπεζες και τις μη χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις σε κάθε κύρια χώρα του κόσμου. Παρόλα αυτά, τα ποσά αυτά έχουν τις περισσότερες φορές αποκλειστεί εκεί: οι τράπεζες τα χρειάζονται για να ξεκαθαρίσουν τα προβληματικά τους χαρτοφυλάκια και οι βιομηχανίες για να ξεπληρώσουν τα χρέη τους. Σωστά κατανοώντας την κατάσταση, κανένας από τους δύο δεν είναι διατεθειμένος να ξοδέψει αυτό το «καλό» χρήμα σε επενδύσεις που έχουν αποδειχθεί «κακές», ειδικά σε ένα περιβάλλον που δεν δίνει ελπίδες για ικανοποιητικές αποδόσεις. Συνεπώς πολύ λίγα από αυτά τα τεράστια ποσά χρημάτων που δόθηκαν για τις «διασώσεις» έχουν επιστρέψει στην πραγματική οικονομία (trickle down). Αν όμως, αντίθετα έμπαινε σε εφαρμογή ο δεύτερος τρόπος που περιγράψαμε παραπάνω, τα αποτελέσματα θα ήταν πιθανότατα διαφορετικά. Το εισόδημα που λαμβάνουν οι πρώην άνεργοι πρέπει υποχρεωτικά να ξοδευτεί, καθώς πρέπει να ζήσουν. Ο δεύτερος τρόπος συνεπώς έχει δύο πλεονεκτήματα: δημιουργεί άμεσα θέσεις εργασίας γι' αυτούς που τις χρειάζονται περισσότερο, δημιουργεί θετικά δευτερογενή αποτελέσματα για τις επιχειρήσεις που εξυπηρετούν τους νεοπροσληφθέντες.

Τι λοιπόν εμποδίζει τις κυβερνήσεις από το να ξεκινήσουν να εφαρμόζουν προγράμματα άμεσης απασχόλησης; Η απάντηση προφανώς είναι ότι η κατεύθυνση των δημόσιων δαπανών προς τις επιχειρήσεις αποτελεί φυσική προτίμηση των κεφαλαιοκρατών. Καθώς η άμεση απασχόληση υποτάσσει το κίνητρο του κέρδους σε κοινωνικούς στόχους, σωστά διακρίνεται από το κεφάλαιο ως επικίνδυνη, ως πολιτική επικίνδυνη για την καπιταλιστική εξουσία, «σοσιαλιστική» πολιτική. Επιπλέον μια τέτοια πολιτική θα παρεμπόδιζε το νεοφιλελεύθερο σχέδιο που απαιτεί αξιοποίηση της φθηνής εργασίας σε παγκόσμια κλίμακα, η ύπαρξη της οποίας όχι μόνο επιτρέπει την φθηνότερη παραγωγή στο εξωτερικό, αλλά και την διατήρηση μιας χαμηλής αύξησης των πραγματικών μισθών στο εσωτερικό. Συνεπώς, το ερώτημα της εποχής μας είναι αν μπορούμε να επιτύχουμε μια κοινωνική κινητοποίηση για το ξεπέραςμα μιας βαθιάς οικονομικής κρίσης χωρίς να οδηγηθούμε σε πολέμους. Αυτή είναι μια παγκόσμια ερώτηση, καθώς η ανεργία, η φτώχεια και η περιβαλλοντολογική υποβάθμιση είναι εντελώς παγκόσμια φαινόμενα. Παρόλα αυτά, οι κινητοποιήσεις, από τη φύση τους, ξεκινούν τοπικά. Το στοίχημα είναι να καταφέρουμε να τις κάνουμε να απλωθούν, ενάντια στην αντίδραση ισχυρών συμφερόντων και δειλών κρατών.

Παράρτημα: Πηγές δεδομένων και μέθοδος

Αυτό το παράρτημα παρουσιάζει και εξηγεί τις πηγές των δεδομένων και τις μεθόδους υπολογισμού των μεταβλητών που εμφανίζονται στα Διαγράμματα 1-9. Τα περισσότερα από τα δεδομένα προέρχονται από τους πίνακες «Εθνικού Εισοδήματος και Προϊόντος» (NIPA), καθώς και «Αποθέματος Κεφαλαίου» (FA) όπως παρουσιάζονται από το US Bureau of Economic Analysis, τα στοιχεία αυτά μπορούν να βρεθούν στο διαδίκτυο στη διεύθυνση <http://www.bls.gov>. Άλλες πιθανές πηγές παρουσιάζονται παρακάτω.

Διάγραμμα 1: $r = \frac{P}{K(-1)}$, και η τιμή τάσης του r (rtrend).

Ως P ορίζουμε το άθροισμα των μη χρηματοπιστωτικών κερδών (πίνακας NIPA 1.14, γραμμή 27)²⁰, συν τον μη χρηματοπιστωτικό επιχειρηματικό καθαρό εγχρήματο τόκο που έχει πληρωθεί (πίνακας 7.11, γραμμή 11 μείον γραμμή 17)²¹. Τα επιχειρηματικά κέρδη έτσι όπως καταγράφονται από τα NIPA είναι καθαρά του καθαρού χρηματικού πληρωθέντος τόκου και συνεπώς είναι ανάγκη να τον επαναπροσθέσουμε έτσι ώστε να υπολογίσουμε τα κέρδη προ τόκων. Κατ' αυτόν τον τρόπο μπορούμε να υπολογίσουμε το κατά τους Εθνικούς Λογαριασμούς (NIPA) ισοδύναμο μέγεθος για το γνωστό από την επιχειρηματική λογιστική μέγεθος των «Κερδών προ Τόκων και Φόρου» (EBIT). Αυτό το βήμα είναι αναγκαίο καθώς στη συνέχεια θα αφαιρέσουμε τον τόκο που αντιστοιχεί στο σύνολο του κεφαλαίου (και όχι μόνον τον τόκο που πληρώθηκε στο δανειακό κεφάλαιο) έτσι ώστε να υπολογίσουμε τη μάζα και το ποσοστό κέρδους-της-επιχείρησης (βλέπε υπολογισμούς για Διάγραμμα 6 στη συνέχεια).

Ο παρονομαστής του ποσοστού κέρδους είναι το απόθεμα κεφαλαίου που έχει προκαταβληθεί για το συγκεκριμένο έτος. Καθώς οι Εθνικοί Λογαριασμοί (NIPA) καταγράφουν το απόθεμα κεφαλαίου στο τέλος του έτους, είναι συνεπώς αναγκαίο να χρησιμοποιήσουμε το σε τρέχουσες τιμές μη χρηματοπιστωτικό επιχειρηματικό απόθεμα κεφαλαίου του προηγούμενου έτους ($K(-1)$). Το απόθεμα κεφαλαίου στο τέλος του έτους καταγράφεται στο πίνακα FA («Απόθεμα Κεφαλαίου») 6.1, γραμμή 4. Τα στοιχεία για το απόθεμα κεφαλαίου ήταν διαθέσιμα σε ετήσια βάση έως το 2008 και στη συνέχεια προεκτάθηκαν έως το 2009 με προβολή της λογαριθμικής τάσης.

Το $rtrend$ υπολογίστηκε τρέχοντας μια LOES παλινδρόμηση στα Eviews 5 στις μεταβλητές P και $K(-1)$ με εύρος (bandwidth)=0.50. Η LOES παλινδρόμηση είναι μια παλινδρόμηση τύπου πλησιέστερου γείτονα με πολυώνυμο βαθμού 1 (γραμμικό) και τοπική τρι-κυβική στάθμιση. Αυτή η τεχνική δεν είναι ευαίσθητη σε βραχυχρόνιες μεταβολές στα δεδομένα, κάτι που την κάνει ιδιαίτερα χρήσιμη στην εκτίμηση τάσεων. Η μεταβλητή $rtrend$ υπολογίστηκε διαιρώντας την προσεγγιστική τιμή (fitted value) της τάσης (trend) του P με το $K(-1)$.

20 Τα στοιχεία έως το πρώτο τρίμηνο του 2010.

21 Τα στοιχεία είναι ετήσια και φτάνουν έως το 2008, για τον υπολογισμό των δεδομένων έως το 2010 έγινε προβολή των τάσεων των επιμέρους συστατικών στοιχείων.

Διάγραμμα 2: Ωριαία παραγωγικότητα του επιχειρηματικού τομέα, πραγματοποιηθέν και υποθετικό (counterfactual) ωριαίο πραγματικό εισόδημα εξαρτημένης εργασίας.

Στοιχεία για την ωριαία παραγωγικότητα και το πραγματοποιηθέν πραγματικό εισόδημα εξαρτημένης εργασίας είναι διαθέσιμα από το US Bureau of Labor Statistics (BLS) υπό τον τίτλο 'Major Sector Productivity and Costs Indexes'. Τα στοιχεία για το 2010 αναφέρονται στο πρώτο τρίμηνο. Ο λόγος της παραγωγικότητας (γ) προς το εισόδημα εξαρτημένης εργασίας (ec) ακολουθεί μια σταθερή τάση κατά την μεταπολεμική «χρυσή εποχή» του 1960-1981. Η τάση αυτή μπορεί να υπολογισθεί παλινδρομώντας το $\ln(ec)$ πάνω στο $\ln(\gamma)$ και σε μια χρονική τάση (η οποία δεν εμφανίζεται στατιστικά σημαντική). Στη συνέχεια κάνουμε πρόβλεψη της τάσης αυτής για την περίοδο 1982-2009 έτσι ώστε να υπολογίσουμε την (υποθετική) εξέλιξη που η ec θα είχε αν η προηγούμενη τάση είχε συνεχισθεί απερίσπαστη (ecc). Χρησιμοποιώντας την τάση από τα έτη 1960-1981 έχουμε μια πιο ήπια προβολή του υποθετικού εισοδήματος εξαρτημένης εργασίας σε σχέση με αυτή που θα είχαμε αν χρησιμοποιούσαμε όλα τα διαθέσιμα δεδομένα για την περίοδο 1947-1981. Χρησιμοποιώ αυτή την πιο μετριοπαθή επιλογή έτσι ώστε να αποφύγω την υπερβολή της σημασίας που είχε στην κερδοφορία η επιβράδυνση των πραγματικών μισθών που ξεκίνησε την περίοδο των Ρίγκαν-Θάτσερ.

Διάγραμμα 3: Το πραγματοποιηθέν ποσοστό κέρδους (r) σε σύγκριση με το υποθετικό ποσοστό κέρδους (rc).

Οι μεταβλητές που έχουμε υπολογίσει έως τώρα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τον υπολογισμό του λόγου ανάμεσα στο υποθετικό ωριαίο πραγματικό εισόδημα εξαρτημένης εργασίας και το αντίστοιχο πραγματοποιηθέν ($z = ecc/ec$). Ξεκινώντας από το 1982 πολλαπλασιάζουμε το συνολικό πραγματικό μη χρηματοπιστωτικό εισόδημα εξαρτημένης εργασίας (EC) με τη μεταβλητή z , έτσι ώστε να εκτιμήσουμε το εισόδημα εξαρτημένης εργασίας το οποίο οι μισθωτοί θα λάμβαναν ($ECCc$) αν οι μισθοί παρέμεναν αυξανόμενοι με την προ του 1982 τάση τους. Η διαφορά ($ECc - EC$) αντιστοιχεί στο κέρδος των επιχειρήσεων από την επιβράδυνση των πραγματικών μισθών. Αν προσθέσουμε αυτό το μέγεθος στα πραγματοποιηθέντα κέρδη, τότε λαμβάνουμε ένα μέτρο ενδεικτικό του υποθετικού κέρδους, και διαιρώντας το με το απόθεμα κεφαλαίου σε χρονική υστέρηση $K(-1)$ τότε λαμβάνουμε μια εκτίμηση του υποθετικού ποσοστού κέρδους.

Διάγραμμα 4: Το επιτόκιο και το επίπεδο των τιμών.

Ως επιτόκιο χρησιμοποιούμε τα τρίμηνα γραμμάτια του δημοσίου (T-bill), διαθέσιμα στον Πίνακα 73, πρώτη στήλη, της The Economic Report of the President που εκδίδεται από την BEA και μπορεί να βρεθεί σε <http://www.groaccess.gov/eor/tables10.html>. Το επίπεδο των τιμών που χρησιμοποιούμε είναι αυτό των νέων κεφαλαιουχικών αγαθών, καθώς αυτός είναι ο δείκτης ο οποίος σχετίζεται με την αγοραστική δύναμη του κέρδους. Τα στοιχεία αυτά είναι διαθέσιμα στους πίνακες

των Εθνικών Λογαριασμών (NIPA) πίνακας 1.1.9, γραμμή 7 (αποπληθωριστής επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου).

Διάγραμμα 5: Επιτόκια ΗΠΑ και εμπορικών εταιρών ΗΠΑ.

Το επιτόκιο στις ΗΠΑ έχει περιγραφεί πιο πάνω. Η στάθμιση των εμπορικών εταιρών των ΗΠΑ έγινε με βάση τους συντελεστές βαρύτητας του Federal Reserve Board Indexes του Foreign Exchange Value of the Dollar (<http://www.federalreserve.gov/releases/h10/Weights>), οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν έτσι ώστε να εξαχθεί ένας σταθμισμένος μέσος όρος επιτοκίων που ελήφθησαν από τα International Financial Statistics (IFS) του International Monetary Fund (IMF). Είμαι υπόχρεος στον Amr Ragab γι' αυτούς τους υπολογισμούς.

Διάγραμμα 6: $re=r-i$, όπου τόσο το r όσο και το i έχουν εξηγηθεί προηγούμενα.

Διαγράμματα 7-8: Χρέος προς εισόδημα, και εξυπηρέτηση χρέους.

Το Διάγραμμα 7 παρουσιάζει το λόγο του χρέους των νοικοκυριών προς το προσωπικό διαθέσιμο εισόδημα. Στοιχεία για το χρέος των νοικοκυριών υπάρχουν στο Federal Reserve Bank's Flow of Funds Πίνακας D3, γραμμή 2, και για το προσωπικό διαθέσιμο εισόδημα από τους Εθνικούς Λογαριασμούς (NIPA) Πίνακας 2.1, γραμμή 26.

Το Διάγραμμα 8 παρουσιάζει τον λόγο εξυπηρέτησης χρέους (αποπληρωμή ληξιπρόθεσμου χρέους και τόκων επί του συνόλου της υποθήκης και του καταναλωτικού δανείου) προς προσωπικό διαθέσιμο εισόδημα, μεταβλητή η οποία εμφανίζεται υπό τον τίτλο DSR στο πίνακα 'Household Debt Service and Financial Obligations Ratios' του Flow of Funds, ο οποίος μπορεί να βρεθεί σε <http://www.federalreserve.gov/releases/housedebt/default.htm>.

Διάγραμμα 9: Ανάπτυξη του πραγματικού ΑΕΠ κατά την Μεγάλη Ύφεση, 1929-1942.

Η ανάπτυξη του ΑΕΠ για την συγκεκριμένη περίοδο είναι άμεσα διαθέσιμη από το έτος 1930 και ύστερα από τον Πίνακα 1.1.1, γραμμή 1, των Εθνικών Λογαριασμών (NIPA). Ο ρυθμός μεταβολής για το έτος 1929 υπολογίστηκε χρησιμοποιώντας στοιχεία για την περίοδο 1928-1929 (794.700, 843.334) διαθέσιμα σε The World Economy: Historical Statistics, OECD Development Centre, Παρίσι 2003.

Μετάφραση από τα αγγλικά: Κώστας Πασσάς

